

Dr hab. Ryszard Szarfenberg
Instytut Polityki Społecznej
Uniwersytet Warszawski

Państwo opiekuńcze – krótkie wprowadzenie¹

(wersja 1.0, 21.01.15)

Termin z języka angielskiego: *welfare state*; *welfare* – dobrobyt, pomyślność (UK), opieka społeczna, pomoc społeczna (US), *state* – państwo (UK), też stan (US).

Wprowadzenie

Jedno ze stosowanych w polskiej literaturze naukowej (i nie tylko) tłumaczeń angielskiego terminu *welfare state* (np. Golinowska 1998, 2003; Bugaj 2003; Jodkowska 2009; Palmer 2014). Termin ten tłumaczono również w inny sposób: „państwo dobrobytu” (Zawadzki 1964, 1970; Lamentowicz 1977; Filipowicz 1986; Rutkowski 2009; Barr 2010), „państwo socjalne” (Radzikowski 2014²), „państwo o orientacji społecznej” (Zawadzki 1996). Niektórzy autorzy stosowali termin oryginalny w tytułach prac czy rozdziałów lub w treści (w tytułach prac: Nowiak 2011; Narojek 1991; w tytułach rozdziałów lub podrozdziałów: Zawadzki 1964; Frieske, Poławski 1999; Morawski 2001).

W fachowych wydawnictwach leksykonowych i encyklopedycznych stosowano „państwo dobrobytu” (np. Sztaba 2007; Lalak, Pilch 1999), ale też wersję oryginalną (Rysz-Kowalczyk 2001).

Wpływ w Polsce

Termin *welfare state* zaczyna być używany w literaturze anglojęzycznej od lat 40. XX wieku. Jego wpływ na polską terminologię był ograniczony z kilku względów. Po pierwsze, już przed I wojną światową stosowano w Polsce pojęcie „polityka społeczna”, które ma podobny zakres znaczeniowy. Nie należy jednak tych dwóch pojęć utożsamiać: wiele państw ma politykę społeczną, choć trudno je uznać za państwa opiekuńcze (Esping-Andersen 1994, s. 712-713)³.

Po drugie, Polska po II wojnie światowej stała się państwem socjalistycznym o radykalnie i wielowymiarowo odmiennym ustroju w porównaniu z państwami kapitalistycznymi. Pojęcie *welfare state* rozwijało się początkowo w jednym z ważniejszych z nich i w związku z tym traktowano je jako ustrojowo obce (Zawadzki 1964). Jeden z argumentów za wprowadzeniem ustroju socjalistycznego był taki, że rozwiąże on główne problemy społeczne kapitalizmu, czyli bezrobocie i ubóstwo.

Po trzecie, gdy po 1989 r. ustało w Polsce oddziaływanie czynnika drugiego, atrakcyjność tego pojęcia i tego, co ono oznacza w jego ojczyźnie i na Zachodzie stawała się coraz mniejsza. W latach 80. coraz popularniejsza staje się teza o kryzysie *welfare state* (OECD 1981). W Polsce przeprowadzono analizę krytyczną PRL jako „socjalistycznego *welfare state*” (Narojek 1991).

¹ Tekst powstał w ramach projektu Zakładu Teorii i Metodologii Polityki Społecznej oraz Zakładu Polityki Społecznej w Środowisku Lokalnym działających w Instytucie Polityki Społecznej UW.

² To pojęcie było też w tytule innej książki wydanej po polsku (Kraus et al. 2005), ale było to tłumaczenie niemieckiego słowa *Sozialstaat*.

³ Termin „polityka społeczna” pochodzi z języka niemieckiego, pierwotna pisownia *Socialpolitik*, a następnie i do dziś *Sozialpolitik*.

W dekadzie lat 90. podejmowane są wysiłki reformatorskie w sferze instytucjonalnej i proponuje się terminy, które miałyby lepiej opisywać rzeczywistość (zob. Golinowska 2003; Szarfenberg 2010, 2012). Nie znaczy to, że w nauce pojęcie to zostało porzucone na co dowodem jest trzyciomowe wydawnictwo z klasycznymi i nowszymi kluczowymi tekstami (Leibfried, Mau 2008) oraz dwa obszerne podręczniki wydane przez prestiżowe wydawnictwa światowe względnie niedawno (Castles et al. 2010; Greve 2013).

Wątpliwości co do sensowności stosowania

Jak wiele innych ogólnych pojęć w naukach społecznych termin *welfare state* ma wiele definicji. Jedne rozszerzają, a inne zawężają jego znaczenie (przegląd w większości anglojęzycznych ujęć zob. Szarfenberg 2008, s. 350-359). Podobnie jest z równie pojemnymi i wieloznacznymi pojęciami składowymi, czyli państwem i w szczególności dobrobytem.

Tłumaczenie *welfare state* o bardzo szerokim znaczeniu na język polski jako „państwo opiekuńcze” może prowadzić do nadmiernego zawężenia. Szczególnie ma to miejsce wtedy, gdy państwowa opiekuńczość zostanie skojarzona z opieką społeczną. Był to przez długi czas oficjalnie stosowany w Polsce termin dla wąsko zakreślonego obszaru spraw publicznych obecnie nazywanych przede wszystkim pomocą społeczną⁴. Nie obejmowały one nie tylko spraw o charakterze ogólnogospodarczym, ale także podstawowych zagadnień polityki społecznej z zakresu pracy i ubezpieczenia społecznego.

Ponadto obecna pomoc społeczna jest pojęciem o szerszym zakresie znaczeniowym, np. usługi opiekuńcze to jedno z wielu świadczeń niepieniężnych z zakresu pomocy społecznej. W literaturze zdarza się jednak argumentacja, że pojęcia te mogą być stosowane równolegle: opieka i pomoc społeczna (Zalewski 2005). Była to reakcja na próby całkowitego usunięcia ze słownika nauk społecznych tego pierwszego z uzasadnieniem, że opieka miała charakter, po pierwsze, dobroczynny i uznaniowy, po drugie, ubezpieczający w stosunku do podopiecznego, a po trzecie ratowniczy, a nie zapobiegawczy. Przypomina to argumentację z lat międzywojennych, gdy dawnej opiece społecznej dla ubogich przeciwstawiano nowoczesną politykę społeczną opartą na ubezpieczeniu społecznym organizowanym przez państwo i powiązaniem z pracą (o uzupełniającej roli opieki społecznej: Rychliński 1976, s. 252-254, pogłębiona refleksja: Krzeczowski 1947).

Żeby uzasadnić sensowność stosowania pojęcia państwo opiekuńcze jako odpowiednika terminu *welfare state* należałoby zerwać z powyższymi skojarzeniami. Jeżeli nie da się tego zrobić przekonująco, wówczas tłumaczenie to powinno być uznane za mało użyteczne i wprowadzające w błąd⁵.

Cztery wymiary znaczenia państwa opiekuńczego

W literaturze polskiej można znaleźć stwierdzenia, że nie należy utożsamiać państwa dobrobytu z państwem opiekuńczym nastawionym jedynie na ograniczanie ubóstwa (Rutkowski 2009, s. 11). Wybór terminu „państwo socjalne” jest niekiedy uzasadniany tym, że słowa „dobrobyt” i

⁴ Ustawa o opiece społecznej z 1923 r. oficjalnie uznana za nieobowiązującą w 1990 r., przedwojenne Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej, powojenne Ministerstwo Zdrowia i Opieki Społecznej (do 1999 r.), w klasyfikacji wydatków budżetowych przetrwało aż do 2004 r.

⁵ Wówczas pozostałoby ono już tylko w słowniku pozaakademickiego dyskursu krytycznego. Ten jego sens wydaje się lepiej oddawać wyrażenie „państwo nadopiekuńcze” (stosowano je już w publicystyce późnego PRL, odpowiednikiem w USA jest *nanny state*).

„opiekuńczość” sugerują pozytywną ocenę, co miałyby utrudniać obiektywną analizę (Radzikowski 2014, s. 12).

W Polsce zaproponowano także pewien sposób uporządkowania zakresu znaczeniowego *welfare state*. Szerszemu znaczeniu tego pojęcia miało odpowiadać tłumaczenie go jako państwo dobrobytu, a węższemu – jako państwo opiekuńcze (Filipowicz 1986, s. 323-326). W takim ujęciu państwo opiekuńcze byłoby częścią państwa dobrobytu.

Za wątpliwości i dyskusje dotyczące znaczenia pojęcia *welfare state* i jego polskich odpowiedników odpowiadają cztery podstawowe problemy.

Pierwszy dotyczy wyznaczenia granic zaangażowania państwa w sprawy obywateli (problem granic zewnętrznych tego zaangażowania): jakie sprawy mają mieć państwowy charakter, a jakie powinny pozostawać poza jego kompetencjami. Możliwe są dwa stanowiska skrajne i wiele pośrednich. Pierwsze akceptuje tylko państwo minimalne, które nie obejmuje nawet bardzo wąsko ujętej i ograniczonej opieki i pomocy społecznej. Drugie to państwo maksymalne, które obejmuje o wiele więcej spraw tego typu. W tym wymiarze państwo opiekuńcze jest bliżej bieguna maksymalistycznego.

Drugi dotyczy wyznaczenia mniejszych obszarów i ich granic w zbiorze spraw, które już zostały włączone w zakres interwencji państwa (problem granic wewnętrznych). Im więcej spraw włącza się w ten zakres, tym większa jest potrzeba podzielenia ich na mniejsze podzbiory czy działy i rozdzielnia odpowiedzialności za nie wewnątrz i pomiędzy administrację centralną i terenową, rządową i samorządową. Jednym z pragmatycznych uzasadnień dla takiego postępowania jest ułatwienie zarządzania licznymi sprawami o charakterze państwowym. I tu możliwe są stanowiska skrajne. Pierwsze polegałoby na zawężeniu spraw podlegających pod kategorię opiekuńczości lub opiekuńczych. Na drugim biegunie byłoby stanowisko maksymalizujące zakres spraw włączanych w ten obszar, np. nie tylko opieka i pomoc społeczna, ale też ubezpieczenie społeczne, opieka zdrowotna, edukacja, promocja zatrudnienia, regulacja rynku pracy, ochrona konsumentów, aż do spraw ogólnego rozwoju gospodarczego. W tym wymiarze państwo opiekuńcze jest bliżej stanowisk maksymalistycznych.

Trzeci problem dotyczy podstawowych wartości i zasad, którym miałyby być podporządkowane zaangażowanie państwa ogólnie i niezależnie od obszaru, a także w poszczególne dziedziny i sprawy, w tym te, które uznane zostaną za charakterystyczne dla opiekuńczości (problem wartości i zasad). Listy podstawowych wartości i zasad ważnych ogólnie i w specyficznych obszarach jest wiele. W niektórych ujęciach zasadniczym układem odniesienia dla polityki społecznej jest równość (Szumlicz 2008). W innych: kolektywizm, równość, bezpieczeństwo i życie z postulatem uzupełnienia ich o wolność i efektywność (Supińska 2014). W tym wymiarze państwo opiekuńcze jest bliżej równości (w tym tej bardziej materialnej niż formalnej) i bezpieczeństwa (bardziej ekonomicznego i socjalnego niż fizycznego), a nieco dalej od akcentowania wolności (a jeżeli już to jej ujęcie pozytywne, a nie wolność od ograniczeń) i ryzyka.

Czwarty problem dotyczy konkretyzacji celów i sposobów, w jaki państwo będzie angażowane w obszarze spraw uznanych za państwowe, w tym zaklasyfikowanych jako podlegające opiekuńczości (problem celów i instrumentów). Pomijając już zagadnienie celów bezpośrednich i pośrednich (w tym cele związane z rozwojem gospodarczym), jest wiele możliwości dostarczania ludziom tego czego potrzebują (wielosektorowość, zob. Powell 2010) i wpływania na ich zachowania. I tu możliwe są stanowiska skrajne i pośrednie, od takich, w których zakłada się zaangażowanie państwa w ogóle nie naruszające swobody obywateli (obiektywne informowanie o charakterze nieperswazyjnym o tym co pożądane i niepożądane), do takich, w których dopuszcza się ograniczenie tej swobody poprzez

nakazy, zakazy i obowiązki (przymus). I w tym wymiarze definiowanie państwa opiekuńczego uwzględnia raczej pełny zakres interwencji, niż ogranicza go do wybranych.

Na tej podstawie można zaproponować następującą definicję państwa opiekuńczego:

Państwo (administracja rządowa i samorządowa) angażujące się nie tylko w sprawy opieki i pomocy społecznej, ale też w szeroki zakres spraw dotyczących dobrobytu obywateli i mieszkańców. Mające na względzie przede wszystkim wartości takie jak równość i bezpieczeństwo w wymiarze ekonomicznym, które po przełożeniu na konkretne cele stara się osiągać poprzez różnorodne instrumenty oddziaływania pośredniego i bezpośredniego na zachowania ludzi oraz warunki ich życia.

Wskaźniki i miary państwa opiekuńczego

Ze względu na wielość i złożoność spraw uznawanych za domenę zaangażowania państwa o charakterze opiekuńczym wyzwaniem jest jego pomiar. Jednym z pierwszych sposobów rozwiązania tego problemu w kontekście badań międzynarodowych było wykorzystanie danych o wydatkach publicznych. Wymagało to precyzyjnego ustalenia wewnętrznych granic dziedziny opiekuńczości państwa, a następnie zebrania danych na temat tego, ile na działania w tym zakresie wydaje się publicznych pieniędzy. Pozwala to przedstawić państwo opiekuńcze z perspektywy wydatków łącznych, a także ich struktury oraz udziału tych wydatków w ogólnym dobrobycie mierzonym za pomocą innych wskaźników (PKB). Postęp w pomiarze tego rodzaju dokonał się poprzez budowanie dużych baz danych (np. OECD Social Expenditure Database SOCX), a także uwzględnianie wydatków prywatnych, do których zobowiązuje państwo opiekuńcze oraz uwzględnianie wydatków netto (w uproszczeniu: po odliczeniu podatków, zob. Ladaique, Adema 2009).

W literaturze naukowej dość szybko pojawiła się krytyka takiego podejścia (Esping-Andersen 2010a) i propozycje zastosowania innych wskaźników i miar. Dużą rolę odegrał w tym względzie wskaźnik dekomodyfikacji Gosty Espinga-Andersena, który w uproszczeniu mierzy łącznie poziom hojności kilku podstawowych świadczeń pieniężnych (jak wysokie w stosunku do płac, jak długo wypłacane etc., zob. omówienie w Arak 2014).

Jeszcze bardziej zaawansowane sposoby pomiaru dotyczą wyników działania państwa opiekuńczego, głównie w wymiarze ograniczenia nierówności dochodowych oraz ubóstwa (np. Wang et al. 2014). Ogólnie rzecz ujmując polegają one na porównywaniu rozkładów dochodów przed interwencją państwa poprzez podatki, świadczenia pieniężne i usługi oraz po niej (R. Szarfenberg 2015). Na tej podstawie szacuje się wpływ państwa opiekuńczego na te problemy.

Podjęto też próby porównywania mierzonej w ten sposób skuteczności z wydatkami publicznymi na państwo opiekuńcze. W ten sposób można też uzyskać informacje ilościowe o efektywności, czyli stosunku osiągniętych korzyści (redukcja problemów społecznych) do kosztów w postaci wydatków społecznych (np. Szarfenberg 2008).

Modele państwa opiekuńczego

Spojrzenie na historię poszczególnych państw oraz porównanie tych historii ze sobą daje od razu wyobrażenie o wielkiej różnorodności ich rozwoju, porażek i osiągnięć. Jest ona również obecna w przypadku rozwiązań uznawanych za charakterystyczne przejawy państwa opiekuńczego. Rozwój i wprowadzenie w życie idei demokratycznego państwa prawa sprawiło, że w coraz większej liczbie państw narodowe parlamenty tworzyły, a następnie nieustannie zmieniały ogólnie obowiązujące prawo dotyczące pracy (prawo pracy) i zabezpieczenia społecznego dochodu w razie braku lub niezdolności do pracy (m.in. prawo ubezpieczenia społecznego, prawo opieki i pomocy społecznej)

oraz licznych usług społecznych. Dało to asumpt do rozwoju międzynarodowych badań porównawczych.

W ujęciach teoretycznych i historycznych stawiano hipotezy o istnieniu różnych modeli państwa opiekuńczego w czasie i przestrzeni (w stosunku do USA: Wilensky, Lebeaux 1958; w kontekście międzynarodowym: Titmuss 1974; ogólne omówienie zob. m.in.: Księżopolski 1999). Hipotezy te zostały potwierdzone w jednej z najgłośniejszych analiz empirycznych na ten temat na podstawie danych dotyczących najbogatszych państw świata z początku lat 80. (Esping-Andersen 2010a; ogólniejsze omówienie: Szarfenberg 2009). Od tego czasu przeprowadzono już bardzo wiele podobnych badań z użyciem pełniejszych i nowszych danych międzynarodowych oraz porównywano pod wieloma względami różne propozycje podziału na modele (Bambra 2007).

Teorie genezy i ewolucji państwa opiekuńczego

W literaturze naukowej zaproponowano już co najmniej kilka teorii wyjaśniających dlaczego powstało i rozwijało się państwo opiekuńcze. W jednym z podsumowań tej literatury wyróżniono cztery logiki o charakterze wyjaśniającym (Vis, van Kersbergen 2013): 1) rozwoju społecznego i modernizacji, 2) politycznej integracji i budowania państwa, 3) zaspokajania potrzeb i zarządzania ryzykami socjalnymi, 4) polityki klasowej i redystrybucji.

W pierwszej z nich zakłada się, że państwo opiekuńcze jest odpowiedzią na wyzwania dla integracji społecznej powodowane procesami makro takimi jak rozwój kapitalizmu, budowanie gospodarki rynkowej, uprzemysłowienie, urbanizacja, serwicyzacja (rosnący udział usług w gospodarce).

Druga logika traktuje politykę społeczną jako instrument kontroli społecznej, zdobywania legitymizacji i budowania tożsamości obywatelskiej, stosowany przez rządzące elity. W tym sensie jest to wyraz umiejętności rządzenia państwem, zdobywania poparcia dla rządzących, wspierania równości wobec prawa i narodowej solidarności, a także wbudowywania w status obywatela praw społeczno-ekonomicznych, co sprzyja akceptacji nierówności o charakterze ekonomicznym w ramach wspólnoty narodowej.

Dla logiki trzeciej zasadnicze jest założenie o tym, że państwo opiekuńcze zaspokaja potrzeby zbiorowe i indywidualne obywateli oraz zabezpiecza ich w razie czasowej lub trwałej niemożności lub niezdolności do pracy (ryzyka socjalne). Uzasadnienia dla interwencji w rodzaju obowiązkowego ubezpieczenia organizowanego przez państwo odwołują się do tego, że rynek nie jest w stanie zapewnić takiego zabezpieczenia (zawodność rynku).

Ostatnia z logik wyjaśnia powstawanie i rozwój państwa opiekuńczego jako wynik mobilizacji klasowej i sojuszy międzyklasowych. Prowadzą one do rządów partii i koalicji sprzyjających budowie instytucji polityki społecznej oraz redystrybucji dochodu narodowego. Podstawą takiej polityki jest klasa pracowników najemnych oraz organizacje, które reprezentują jej interesy, czyli przede wszystkim socjaldemokratyczne i chadeckie partie robotnicze i związki zawodowe.

Ze względu na to, że od lat 80. podejmowano próby reform ograniczających rozwój państwa opiekuńczego, proponowano teorie, które miały to wyjaśniać. Jedne wskazywały na czynniki zewnętrzne, a w szczególności globalizację ekonomiczną (presja na zmniejszanie kosztów pracy i w związku z tym wydatków społecznych), a inne – na czynniki wewnętrzne takie jak postindustrializacja i nowe ryzyka socjalne (m.in. wynikające z aktywizacji zawodowej kobiet). Zakłada się, że reformy ograniczające państwo opiekuńcze są ryzykowane politycznie, dlatego też wyjaśniano, kiedy i dlaczego politycy się na nie decydują i jak je prezentują (Vis 2010). Badania empiryczne nie potwierdziły jednak, aby reformy tego typu powodowały silne i powszechne reakcje negatywne elektoratu (Geiger 2011).

Zalecana literatura

- Barr, N. (2010) [2001]. *Państwo dobrobytu jako skarbonka. Informacja, ryzyko, niepewność*. Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP.
- Esping-Andersen, G. (2010a) [1990]. *Trzy światy kapitalistycznego państwa dobrobytu*. Warszawa: Difin.
- Esping-Andersen, G. (2010b) [1999]. *Społeczne podstawy gospodarki postindustrialnej*. Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP.
- Frieske, K.W., Poławski, P. (1999). *Opieka i kontrola. Instytucje wobec problemów społecznych*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.
- Księżopolski, M. (1999). *Polityka społeczna. Wybrane problemy porównań międzynarodowych*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.
- Nowiak, W. (2011). *Nordycki model „welfare state” w realiach XXI wieku*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Pieliński, B. (2013). *Między Japonią a Singapurem. Rozwój polityki społecznej w Azji Wschodniej*. Warszawa: Elipsa.
- Powell, M. red. (2010) [2007]. *Zrozumieć wielosektorową gospodarkę dobrobytu*. Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP.
- Radzikowski, M. (2013). *Państwo socjalne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Rutkowski, W. (2009). *Współczesne państwo dobrobytu. Ekspansja, kryzys, spory*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Literatura wykorzystana (poza uwzględnioną wyżej)

- Arak, P. (2014). *Wskaźnik dekomodifikacji w 1980 i 2010 r. „Problemy Polityki Społecznej” nr 25(2)/2014*.
- Bambra, C. (2007). *‘Sifting the Wheat from the Chaff’: A Two-dimensional Discriminant Analysis of Welfare State Regime Theory*. “Social Policy & Administration” nr 1, vol. 41.
- Bugaj, R. (2003). *Komercjalizacja opiekuńczego państwa. Polskie koncepcje i pierwsze doświadczenia*. Ostrowiec Świętokrzyski: Stowarzyszenie na rzecz Rozwoju Wyższej Szkoły Biznesu i Przedsiębiorczości w Ostrowcu Świętokrzyskim.
- Castles, F., Leibfried, S. et al. red. (2010). *The Oxford Handbook of the Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen, G. (1994). *Welfare States and the Economy*. W: N.J. Smelser, R. Swedberg red. *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press.
- Filipowicz, (1986). *Istota i zakres pojęcia „państwa dobrobytu”*. W: B. Prandecka red. *Funkcje opiekuńcze państwa socjalistycznego*. Wrocław: Ossolineum.
- Geiger, N. (2011). *The Risk of Social Policy? The electoral consequences of welfare state retrenchment and social policy performance in OECD countries*. London: Routledge.

- Golinowska, S. (1998). *Państwo opiekuńcze w Polsce na tle porównawczym*. W: *Praca i polityka społeczna w perspektywie XXI wieku*. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Golinowska, S. (2003). *Od państwa opiekuńczego (welfare state) do państwa wspierającego pracę (workfare state)*. W: B. Balcerzak-Paradowska red. *Praca i polityka społeczna wobec wyzwań integracji*. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Greve, B. red. (2013). *The Routledge Handbook of the Welfare State*. London: Routledge.
- Jodkowska, L. (2009). *Państwo opiekuńcze w Polsce i w Niemczech*. Warszawa: Difin.
- Kraus, K., Geisen, T., Piątek, K. red. (2005). *Państwo socjalne w Europie*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Krzczkowski, K. (1947, 1936). *Uwagi nad drogami opieki społecznej*. W: K. Krzczkowski, *Polityka społeczna. Wybór pism*. Łódź: Polski Instytut Służby Społecznej.
- Ladaique, M., Adema, W. (2009). *How Expensive is the Welfare State?: Gross and Net Indicators in the OECD Social Expenditure Database (SOEX)*. OECD Social, Employment and Migration Working Papers, No. 92, OECD Publishing.
- Lalak, Pilch, T. red. (1999). *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Lamentowicz, W. (1977). *Reformizm szwedzki*. Warszawa: PWN.
- Leibfried, S., Mau, S. red. (2008). *Welfare States: Construction, Deconstruction, Reconstruction*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Morawski, W. (2001). *Socjologia ekonomiczna*. Warszawa: PWN.
- Narojek, W. (1991). *Socjalistyczne „welfare state”*. Warszawa: PWN.
- OECD (1981). *The Welfare State in Crisis*. Paris: OECD.
- Palmer, T.G. red. (2014) [2012]. *Państwo opiekuńcze. Kosztowne złudzenie*. Warszawa: Fijor Publishing.
- Rychliński, S. (1976, 1938). *Polityka społeczna*. W: P. Wójcik wyb. red. S. Rychliński. *Wybór pism*. Warszawa: PWN.
- Rysz-Kowalczyk, B. red. (2001). *Leksykon polityki społecznej*. Warszawa: Aspra-JR.
- Supińska, J. (2014, 1991). *Dylematy polityki społecznej*. Warszawa: Aspra-JR.
- Szarfenberg, R. (2008). *Krytyka i afirmacja polityki społecznej*. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN.
- Szarfenberg, R. (2009). *Modele polityki społecznej w teorii i praktyce*. „Problemy Polityki Społecznej” nr 12/2009.
- Szarfenberg, R. (2010). *Reformy welfare state w świetle ilościowych badań porównawczych*. W: B. Balcerzak-Paradowska, A. Rączaszek red. *Międzynarodowa polityka społeczna – aspekty porównawcze*. Warszawa-Katowice: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, AE w Katowicach.

- Szarfenberg, R. (2012). *Kierunki rozwoju polityki społecznej*. W: Z. Sadowski red. *Bogaci i biedni - problemy rozwoju społeczeństwa polskiego*. Warszawa: Komitet Prognoz "Polska 2000 Plus", Polska Akademia Nauk.
- Szarfenberg, R. (2015). *Polityka społeczna a nierówności społeczne*. W: B. Kłós, J. Szymańczak red. *Nierówności społeczne w Polsce*. Warszawa: Biuro Analiz Sejmowych.
- Sztaba, S. red. (2007). *Ekonomia od A do Z. Encyklopedia Podręczna*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Szumlicz, T. (2008). *O modelach polityki społecznej i pożądanej redystrybucji dochodów*. W: K. Głąbicka, M. Grewiński red. *Wokół polityki społecznej*. Warszawa: PTPS, WSP TWP, IPS UW.
- Titmuss, R.M. (1974). *What is Social Policy?* W: B. Abel-Smith, K. Titmuss red. *Richard M. Titmuss. Social Policy: An Introduction*, London: George Allen and Unwin.
- Vis, B. (2010). *Politics of Risk-Taking: Welfare State Reform in Advanced Democracies*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Vis, B., van Kersbergen, K. (2013). *Comparative Welfare State Politics: Development, Opportunities, and Reform*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wang C., Caminada K., Goudswaard K. (2014). *Income redistribution in 20 countries over time*. "International Journal of Social Welfare", nr 23.
- Wilensky, H.L., Lebeaux, C.N. (1958). *Industrial Society and Social Welfare*. New York: Free Press.
- Zalewski, D. (2005). *Opieka i pomoc społeczna. Dynamika instytucji*. Warszawa: Wydawnictwo uniwersytetu Warszawskiego.
- Zawadzki, S. (1964, 1970). *Państwo dobrobytu. Doktryna i praktyka*. Warszawa: PWN.
- Zawadzki, S. (1996). *Państwo o orientacji społecznej*. Warszawa: Scholar.